

звании и диалоге для семиотики» (1973 г., переиздана с дополнениями в журнале «Диалог. Карнавал. Хронотоп», 1996, №3).

Сам Бахтин среди работ, посвященных философии языка выделял книгу Э. Кассирера «Философия символических форм» (Тт. 1-3, 1923–1929), в которой рассмотрение философии языка начинается с ведийского гимна богине Речи (Вач) и концепции «Логоса» Гераклита, испытавшего (согласно современным исследованиям) сильное влияние зороастризма, а также, вероятно, индийской традиции философии языка. Необычайно высокий уровень науки о языке в Индии (от «Ригведы» до Бхартрихари (5-ый в. н. э.) и Абхинавагупты, 11-ый в. н. э.) – уровень, к которому западная лингвистика, философия языка и поэтика подошли только в начале 20-го века – хорошо известен [4]. Имеются параллели (переклички) философии языка Бхартрихари и с металингвистикой Бахтина.

8) Наука о сознании (Cognitive science). На связи бахтинских идей с формирующейся (с середины 20-го века) междисциплинарной (включающей нейробиологию, психологию, лингвистику, социологию, антропологию, философию, компьютерные науки, биологию и др.) наукой о сознании указывал в своих работах Вяч.Вс. Иванов [4]. В 1920-ых годах Бахтин слушал в Петергофе лекции академика А.А. Ухтомского, у которого заимствовал термины «хронотоп» и «доминанта». После публикации книги Ухтомского «Интуиция совести» (1996 г.) выяснилось, что взгляды Ухтомского близки диалогической философии Бахтина.

Представляют интерес связи диалогической философии (Бахтин, Ухтомский и др.) и диалогической логики (П. Лоренцен, К. Лоренц и др.). Имеются переклички идей Бахтина («двуголосое слово», «избыток видения» и др.) и работами Г. Бейтсона, близкого междисциплинарной науке о сознании.

Список использованной литературы:

1. Бабич, В.В. Диалог поэтик / В.В. Бабич // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1998. – №1.
2. Бабич, В.В. Бахтин и Богданов: традиция «натуральной философии» / В.В. Бабич // Бахтинские чтения-3. – Витебск, 1998.
3. Бахтин, М.М. Собрание сочинений / М.М. Бахтин // Т.1, Т.2. – М., 2003, 2000.
4. Иванов, Вяч.Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры // В.В. Иванов // Т.1. – М., 1999.
5. Иванов, Вяч.И. По звездам. Борозды и межи // В.И. Иванов. – М., 2007.

Богущ А.М.

ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського», Україна, м. Одеса

Доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, Лауреат державної премії в галузі освіти України

svrada@i.ua

УДК 821+655.4

КОНЦЕПТ «ВИСЛОВЛЮВАННЯ» У ВИМІРІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА БАХТИНА

Статья посвящена проблеме «высказывания» в измерении научного наследия М. Бахтина. Центральной проблемой творчества М. Бахтина является проблема личности, аутентичной (неовещественной), диалогической личности, которая по собственной воли «открывается только диалогично как «ты» для «я»; «я» не может существовать без «других». От философии диалога учёный переходит к философии слова, «личность есть слово», в то же время, по его мнению, личность живёт в окружении «чужих слов».

Центральним в філософії слова М. Бахтіна виступає «высказывание», которое учёный рассматривает в русле речевой деятельности единстве тематического содержания, стиля и композиционного построения. В статье позиционировано особенности высказывания, отличающие его от предложения, по М. Бахтину. Раскрыто индивидуальный характер высказывания и другие его особенности.

Ключевые слова: М.М. Бахтин, диалогическая личность, слово, высказывание, речевое общение, речевые жанры.

CONCEPT «UTTERANCE» AT DIMENSION OF M. BAKHTIN'S SCIENTIFIC EXAMINATION

The article deals with the problem «utterance» at dimension of M. Bakhtin's scientific heritage. The main problem of M. Bakhtin's work is the problem of personality, authentic (intangible) dialogical personality, which comes into focus only in the way of dialogue as a notion «you» for «me»; the notion «I» couldn't exist without notion «others». Bakhtin come on from the notion «dialogue» to the notion «word». In his opinion, «personality is word» but in the same time «personality lives among another's persons words».

The main notion in M. Bakhtin's way of thinking is the notion «utterance». The scientist considers it in dimension of speaking, unity of thematic content, style and composition. The difference between notion «utterance» and notion «sentence» by M. Bakhtin is described in the article. The individual capacity of «utterance» and other its characteristics are discovered in it.

Key words: M.М. Bakhtin, dialogical personality, word, utterance, speaking, speech genre.

Вклад М. Бахтіна в гуманітарні науки неоднозначний: він і філософ, і літературознавець, і мовознавець, і мистецтвознавець, і, без сумніву, педагог і психолог. У кожній із зазначених галузей є децида наукових розвідок ученого, які спонукають до подальших досліджень та, подекуди, є дискусійними. Та все ж центральною віссю усієї творчості М. Бахтіна є особистість, цілісна особа, «неоречевлена людина», тобто автентична особистість, яка тільки зі своєї власної волі відкривається для інших як діалогічна особистість (як «ти» для «я») [1, с. 182].

За словами М. Бахтіна, людина може існувати тільки у формах «я» та інші («він», «ти», «вони»), тобто «я» без іншого не може взагалі існувати. М. Бахтін зазначає: «я не можу обійтися без іншої людини; без неї я не зможу здійснитися, я маю віднайти себе в іншому, а його віднайти в собі» [1, с. 182]. Отже, за М. Бахтіним, бути – це бути для когось, а завдяки йому – для себе [1, с. 182].

Діалогічну особистість учений розглядає у парадигмі мовленнєвої діяльності, у процесі спілкування людей один з одним у формі діалогу. На його глибоке переконання, діалог – це саме життя особистості, запорука відродження і «обітниця воскресіння», єдина надія для поневоленого людства [1, с. 187].

Від філософії діалогу М. Бахтін переходить до філософії слова, оскільки, за М. Бахтіним, «особистість є словом», «не слово є виразом внутрішньої особистості, а внутрішня особистість – вираженням і загнаним у середину словом» [1, с. 188]. Водночас учений відзначає, що слово має діалектичний характер, оскільки воно може належати як до внутрішнього, так і до зовнішнього мовлення, слово народжується тільки між особистостями, хоча його відтворює індивідуальний організм, тобто слово треба розуміти в Бахтінській філософії як «двобічний акт», як діалог між двома співрозмовниками. За М. Бахтіним, мова і слово є сенс людського життя, яке протікає у формі постійного діалогу.

Зазначимо, що своєрідним є погляд ученого щодо концепту «чуже слово». На його думку, у людини майже всі слова, якими вона користується, є чужими (окрім небагатьох, які вона відчуває власними). М. Бахтін доходить висновку, що людина живе у світі «чужих слів», вона їх опановує, послуговується ними, відповідає на них у процесі діалогу.

Одним із концептуальних положень філософії слова М. Бахтіна є розподіл мовлення на макрокосмос чужих слів і мікркосмос власних слів та відносини людини між цими світами з перевагою чужого слова. Саме означений аспект, як відзначає автор, має центральне значення для кожної особистості, більше того, є істотним змістом людського життя в усій його повноті і навіть вимовлене слово людиною продовжує існувати після її відходу у вічність у безкінечному діалозі [1].

Докладне знайомство з філософією слова М. Бахтіна дозволяє стверджувати, що центральне місце в ній посідає своєрідний погляд ученого на «висловлювання» як реальну одиницю мовленнєвого спілкування. Класичною формою мовленнєвого спілкування М. Бахтін називає діалог. Висловлювання, за вченим, це не умовна одиниця, а реальна, «чітко відмежована зміною мовленнєвих суб'єктів, яка завершується переданням слова іншому» [2, с. 407].

Тривалість висловлювання (чи його межі) залежить від зміни співрозмовників, мовців, які беруть участь у мовленнєвому спілкуванні. Вони можуть коливатися від короткої репліки в побутовому діалозі до великого художнього чи наукового трактату. Кожна репліка, якою б короткою вона не була, зауважує вчений, володіє специфічною завершеністю, виражає певну позицію мовця, на яку можна відповісти і зайняти відповідну позицію щодо неї. Така взаємопов'язаність між репліками діалогу, переконаний учений, можлива тільки між висловлюваннями різних мовленнєвих суб'єктів і обов'язково передбачає другого мовця, члена мовленнєвого спілкування і неможливий між одиницями мови [2].

Відповідно до цього, М. Бахтін виокремлює першу конструктивну особливість висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування, яка і вирізняє його від одиниць мови, а саме: зміна мовленнєвих суб'єктів, які обрамлюють висловлювання і створюють його тверду, суворо відмежовану від інших, пов'язаних з ним висловлювань, масу.

Означену особливість учений ілюструє і на прикладі художнього твору, який він розглядає як своєрідну ланку в ланцюгу мовленнєвого спілкування, оскільки, як і репліка діалогу, він пов'язаний з іншими творами – висловлюваннями, тобто: із тими, на які він відповідає, і з тими, які на нього відповідають. Водночас художній (чи науковий) твір відокремлений від них абсолютними межами «зміни мовленнєвих суб'єктів» [2, с. 408].

Другою особливістю висловлювання, за М. Бахтіним, є його специфічна завершеність. Завершеність висловлювання, за словами М. Бахтіна, це «ніби внутрішній бік зміни мовленнєвих суб'єктів, яка може відбутися завдяки тому, що мовець сказав (написав) все, що він у цей момент або в цих обставинах хотів сказати» [2].

Зазначимо, що саме ця друга особливість висловлювання привернула особливу увагу вченого, яку він характеризує більш докладно. М. Бахтін визначає критерії завершеності висловлювання. Одним із них є можливість відповісти на висловлювання, тобто «зайняти щодо нього відповідну позицію, відреагувати на нього» [2, с. 408].

Означена завершеність, за М. Бахтіним, визначається такими чинниками, які вирізняють його від речення, як-от:

- а) предметно-сміслова вичерпаність;
- б) наявність мовленнєвого задуму або мовленнєва воля мовця;
- в) типові композиційно-жанрові форми завершення.

Щодо першого чинника, то він може бути повністю реалізований там, де відсутні творчі мовленнєві прояви, як-от: у сферах побутового спілкування, окремих стандартизованих формах ділового спілкування. У творчій і науковій сферах, як зауважує вчений, можливий тільки мінімум завершеності, який дає змогу знайти мовцю відповідну позицію.

Щодо другого чинника – мовленнєвого задуму чи мовленнєвої волі мовця, то ми його відчуваємо у кожному висловлюванні: від однослівної побутової репліки до великих і складних наукових чи художніх творів, який і визначає цілісне висловлювання, його обсяг і межі.

Третій чинник – типові композиційно-жанрові форми завершення людина пізнає з конкретних висловлювань, які вона чує від інших людей і які надалі відтворює у живому мовленнєвому спілкуванні з іншими людьми. Всі форми мовлення, підкреслює вчений, людина засвоює тільки у формі висловлювань і водночас і з тими самими формами. Тут уже йдеться про жанрові мовленнєві форми, які суттєво вирізняються від форм мовлення. Мовленнєві жанри, якими послуговуються мовці, досить різноманітні. Саме у їх виборі яскраво виявляється мовленнєва воля мовця, вони не тільки індивідуалізовані у їх виборі мовцем висловлювання, а й у їх експресивній забарвленості, інтонаційній вираженості. Мовленнєві жанри, як зазначає М. Бахтін, є ситуативними, вони залежать від ситуації спілкування, соціального походження мовців, особистісних взаємовідносин учасників спілкування. Мовленнєві жанри, що їх використовують мовці у процесі спілкування, можуть бути стандартизованими (офіційні, фамільярні, інтимні) та творчими, якими потрібно вміти доречно користуватись у своїх висловлюваннях, розкривати в них свою індивідуальність.

Зауважимо, що вибір мовних засобів і мовленнєвого жанру. За М. Бахтіним, визначається насамперед предметно-смісловим задумом мовленнєвого суб'єкта. Що і характеризує композиційно-стилістичні особливості висловлювання. А композицію і стиль висловлювання характеризує експресивність, тобто суб'єктивне емоційне ставлення мовця до предметно-сміслового змісту свого висловлювання. При цьому вчений категорично стверджує, що «абсолютно нейтральне висловлювання неможливе» [2, с. 410].

Кожному мовцю властивий індивідуальний стиль висловлювання, який, як уважає вчений, визначається експресивним аспектом і зокрема, експресивною інтонацією, конститутивною ознакою висловлювання.

На переконання М. Бахтіна, емоція, оцінка, експресія є чужими для слова мови і народжуються тільки в конкретному висловлюванні, оскільки «значення слова само по собі є позаемоційне» [2, с. 411].

Характеризуючи концепт «висловлювання», М. Бахтін акцентує на його індивідуальному контексті. Автор зауважує, що слова мови самі по собі нічії, ми їх чуємо і сприймаємо (читаємо) у певних індивідуальних висловлюваннях (творах), у яких слова вже мають яскраво виражену індивідуальну експресію.

Отже, за М. Бахтіним, будь-яке слово для мовця існує у трьох аспектах: а) нейтральне, нікому не належне слово мови; б) чуже слово інших людей з відтінками чужих висловлювань; в) моє власне слово, бо саме я маю з ним справу в певній ситуації із моєю експресією. Слово в такому випадку є вираженням певної оцінної позиції індивідуальності мовця і водночас висловлювання обов'язково

наповнено, за словами вченого, діалогічними обертонами, «без урахування яких не можна до кінця розуміти стиль висловлювання» [2, с. 412]. Кожне висловлювання започатковується мовцем з урахуванням можливих реакцій-відповідей, заради яких воно і створюється.

Всі висловлювання, як зазначає вчений, будуються «ніби назустріч цій відповіді». У цьому контексті М. Бахтін виокремлює ще одну ознаку висловлювання, а саме – його зверненість до когось, його адресованість. Отже, на відміну одиниць мови, слів та речень (які є нічийми, безособовими) кожне висловлювання має і автора (з його експресією), і адресата. М. Бахтін зазначає таке: «кому адресоване висловлювання, як мовець, чи той, хто пише, відчуває і уявляє собі своїх адресатів, яка сила їхнього впливу на висловлювання – від цього залежить і композиція, і, особливо, стиль висловлювання. Кожний мовленнєвий жанр у кожній сфері мовленнєвого спілкування має свою, типову концепцію адресата, яка визначає його жанр» [2, с. 413].

Учений досить розгорнуто характеризує специфіку мовленнєвих жанрів залежно від адресата висловлювання.

Висновок: людина як дієва істота задіяна в різні види людської діяльності, які обов'язково супроводжуються мовленням. Мовлення кожної окремої особистості складається з різних висловлювань (усних, письмових) в залежності від конкретної сфери діяльності. Кожне висловлювання має свою структуру побудови і тематичний зміст, стиль і композицію. Кожне висловлювання суто індивідуальне, натомість кожна сфера діяльності має свої усталені типи висловлювань – мовленнєві жанри, які, на нашу думку, вимагають міждисциплінарного дослідження у психології, педагогіці, мовознавстві та лінгводидактиці.

Список використаних джерел:

1. Чаплеєвич Євгеніуш. Діалогічне мислення Михайла Бахтіна / Євгеніуш Чаплеєвич. – Література. Теорія. Методологія. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 176-197.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: «Искусство», 1986. – С. 444.
3. Бахтін Михайло. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Михайло Бахтін. – Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст., за ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 406-418.
4. Зинченко В.П. Вклад М.М. Бахтина в психологию сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2013. – № 3. – С. 3-21

Маслова В.А.

*ВГУ имени П.М. Машерова, Республика Беларусь, г. Витебск
Профессор, доктор филологических наук*

УДК 81'73

ПРИНЦИП ДИАЛОГИЗМА М.М. БАХТИНА И ЕГО ПРЕЛОМЛЕНИЕ В ФИЛОЛОГИИ

Статья посвящена проблеме развития диалогической концепции М.М. Бахтина в современной филологии. Диалог понимается нами это не просто взаимодействие разных смысловых позиций, как считал М.М. Бахтин, а особый тип отношений, когда за каждой репликой просматриваются самостоятельные языковые личности во всем их многообразии.

Ключевые слова: диалог, диалогичность, полилог, интертекстуальность, текст.